

CELÂL ESAD ARSEVEN
(1875-1971)

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

1971 yılının son haftalarında İstanbul tarihi ve arkeolojisi ile Türk sanat tarihi bilimine büyük hizmetleri olan Celâl Esad Arseven aramızdan ayrıldı¹. Yazdığı monografyaları, yabancı dillerden çevirdiği sanat tarihi veya sanat incelemeleri, derlediği büyük sanat tarihi sentezleri, arada bir el attığı sahne oyunları, yalnız başına hazırlayarak baskısını sona erdirdiği büyük bir ansiklopedisi, kara kalem ve suluboya tekniğinde yaptığı resimleri, ve daha bir çok şeyi ile Celâl Esad Arseven kültür tarihimizin önemli ve önemli olduğu kadar da renkli bir siması idi². Bunların dışında üzerine aldığı idarî görevleri,

¹ Bu yazıyı hazırlarken, merhumun ailesini rahatsız etmemeyi tercih ettiğimizden, kendileri ile hiçbir temasımız olmamıştır. Celâl Esad ile daha yakın ilgisi olan bazı dostları tarafından hayatı ve çalışmalarına dair pek çok bilgiler derlendiğini biliyoruz. Herhalde onlar da ayrıca yayımlanacaktır. Bazı bilgi ve bilhassa resimler için, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bulunan malzemeden faydalandık. Burada Enstitü Müdürü Prof. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu'na teşekkür ederim. Ricamız üzerine E. Gl. Cevdet Çulpan, bibliyografyadaki bazı künyelerin tespitinde bu çalışmamıza yardımcı olmuştur. Kendilerine teşekkürlerimi tekrarlarım.

² Celâl Esad hakkında basınıımızda şu yazıların çıktığını tespit edebildik:

a) *Ölümünden önce :*

M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımızı tanıyalım : Celâl Esad Arseven*, "Yedigün", yıl 8, cilt 16, sayı 414 (10 Şubat 1941) s. 17, 1 resimle.

İ. Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul tz. s. 121-122, 1 resimle (babası *Esad Paşa* maddesi içinde).

R. Ekrem Koçu, *Arseven, Celâl Esad*, maddesi *İstanbul Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1959) s. 1056-1057.

Kemal Morali, *Düniün meşhurları bugün ne yapıyorlar? C. Esad Arseven gençliğin sırrını çalışmakta buldu*, "Dünya", 27 Mart 1965.

Doğan Kuban, *Celâl Esad Arseven ve Türk sanatı kavramı*, "Mimarlık", 7. yıl, sayı 72 (Ekim 1969) s. 18-20.

Bülent Özer, *Celâl Esad Arseven*, "Mimarlık", aynı sayıda, s. 21-24, resimli.

Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Celâl Esad Arseven*, "Yeni İnsan" cilt VIII, sayı 10 (Ekim 1970) no. 94, s. 14-15.

uzun süreli öğretim üyeliği, iki devre süren milletvekilliği de “çok taraflı”lığının başka işaretleridir. Arseven, Atatürk’ün 1932-34 yıllarında yazdırmaya çabaladığı büyük bir *Türk Tarihinin Ana Hatları* eserine de Türk sanatı ile ilgili iki yazı vermek suretiyle, Türk tarih çalışmalarına da katılmış bir kimsedir.

I

HAYATI VE RESMÎ GÖREVLERİ

Celâl Esad’ın babası Ahmed Esad Paşa (1828-1875), sol kol ağası Mehmed Ağa adında bir subayın oğlu olarak Sakız’da doğmuştur. Ahmed Esad İstanbul’a getirilerek, Harbiye’de okumuş 1857 de teğmen olarak mezun olmuş ve çeşitli askerî görevlerde bulunmuştur³. 1871 de Yemen valisi olarak yola çıkarken, ikinci bir emirle Serasker nasbedilmiş, az sonra üzerine Tophane müşirliği de eklenmiş ise de Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa’nın emriyle Esad Paşa vali olarak Anadolu’ya gönderilmiş, Nedim Paşa’nın düşmesi üzerine 1872 de Bahriye nezaretine getirilerek az sonra tekrar Serasker nasbedilmiş, nihayet 17 Zilhicce 1289 (= 15 Şubat 1873) de Sadrâzamlık makamına geçirilmiştir. Esad Paşa’nın bu ilk sadrâzamlığı ancak iki ay kadar sürmüştür. Doğru, bilgili ve gayretli bir kişi olmasına rağmen

Edibe Dolu (Kırdar), *Bir asırlık ömrünü renklere veren harika ihtiyar*, “Hayat” sayı 44 (29 Ekim 1970) s. 8-9, renkli resimler ile.

Günün sanatçısı: Celâl Esad Arseven, “Akşam”, 14 Ekim 1970.

Lerzan Öke, *Sanat tarihinin son sayfası çevriliyor*, “İnci-Tercüman gazetesi ilâvesi”, 20 Temmuz 1971.

b) *Ölümünden sonra:*

Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Asırlık san’at çınarı: Celâl Esad Arseven*, “Tercüman” 9 Aralık 1971.

Edibe Dolu (Kırdar), *Harika ihtiyar öldü...*, “Hayat” sayı 49 (2 Aralık 1971) s. 27-30, renkli resimler ile.

Semavi Eyice, *Celâl Esad Arseven (1875-1971)*, “Önasya” yıl 7, cilt VII, sayı 75 (Ankara 1971) s. 4-5 ve 11, 1 resimle.

Reşat Ekrem Koçu, *Celâl Esad Arseven*, “Tercüman”, 23 Kasım 1971.

Turhan Gürkan, *Avrupa’da film rejisörlüğü yapan ilk Türk sanatçısı: Celâl Esad Arseven’in ardından*, “Cumhuriyet”, 17 Kasım 1971.

Behçet Ünsal, *Celâl Esad Hoca*, “Arkitekt” sayı 345 (1972) s. 33-35 ve 1 res.

Nejat Diyarbekirli, *Türk sanatının büyük kaybı Celâl Esad Arseven*, “Türk Kültürü” sayı 113 (1972). s. 303 - 314, 2 res. ile.

³ İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), *Son sadrâzamlar*, İstanbul tz. s. 415-435; ayrıca bk. İ. Alâeddin Gövsa, *Türk meşhurları ansiklopedisi*, İstanbul tz. s. 121.

yaşının gençliğini bahane eden Hüseyin Avni (1820-1876) ve Şirvanî-zade Rüşdü (1828-1874) Paşaların oyunları neticesinde 17 Safer 1290 (16 Nisan 1873) de kendisinden sadaret mührü geri alınarak yeniden vali olarak Konya'ya gönderilmiştir. Esad Paşa 1874 de Suriye valisi, 1875 de tekrar Bahriye nazırı olmuş, ve 20 Rebiülevvel 1292 (26 Nisan 1875) de ikinci defa Sadrâzam nasbedilmiştir⁴. Bütçedeki beş milyon liralık açığı kapatmak üzere, önce kendininkinden başlayarak, maaşlarda büyük ölçüde kısıntı yapması aleyhinde cereyanlara sebep olmuş, buna Hersek'deki karışıklıklar ve hattâ belki de Gedikpaşa tiyatrosunda oynanan Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'sinin yarattığı telâş da katılınca dört ay sonra, 24 Recep 1292 (26 Ağustos 1875) de sadaret mührü bir defa daha geri alınmıştır⁵. Önce Nafia (= Bayındırlık) nezaretine getirilen Esad Paşa bir kaç gün sonra da Aydın valiliğine tayin edilmiştir. Yeni görevine gidince Menteşe, Aydın, Çeşme ve Sakız'ı teftiş ederek İzmir'e dönen Esad Paşa bir iki gün sonra birdenbire hastalanmış ve 30 Şevval 1292 (= 29 Kasım 1875) de vefat ederek, orada Şeyh Seyyid Mükrimüddin tekkesi haziresine gömülmüştür.

Mehmed Celâleddin Esad, babasının ölümünden bir ay (veya kırk gün) kadar önce 1292 (= 1875) de Beşiktaş'daki konakta doğmuştur. Annesi Fatma Suzidil Hanım, Sakızlı Mustafa Efendinin kızıdır. Babasının ölümü üzerine amcası, bebeğe vasî tayin edilmiştir. Küçük Celâl, ilk öğrenimini babasının konağı yakınındaki Taşmektep'de ve Hamidiye okulunda yapmış, 1885 de Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'ne geçmiş, 1888 de Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ne girmiştir. Fakat az bir süre sonra buradan ayrılarak 1889 da Mekteb-i Mülkiye'ye geçmiş ve bu arada Sanayi-i Nefise Mektebi'ne de bir süre devam etmiştir. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ve "askerin oğlu asker olur" gerekçesi ile Mekteb-i Harbiye'de öğretim görmesi istendiğinden, Celâl Esad 1891 de bu Askerî okulun Zadeğân sınıfına yazılmıştır. Buradan mülâzım (teğmen) olarak mezun olan Celâl

⁴ Esad Paşa'nın sadrâzam oluşu İstanbul'un *levantin* (tatlısu frengi) çevrelerinde iyi karşılanmıştır bk. Vicomte A. de Caston, *Le nouveau Grand Vezir S. A. Essad Pacha*, "Revue de Constantinople" sayı 17 (İstanbul 1875) s. 187-191, bu yazıda bu tayini belirten Hattı-Hümayun'un Fransızca tercümesinden başka, ilk günlerin protokolü ile ilgili haberler de yer almaktadır.

⁵ *Vatan yahut Silistre*'nin rolü hakkında bk. *Son Sadrâzamlar*, s. 420-422, İ. Habib Sevük, *Yeni "Edebt yeniliğimiz"*, *Tanzimattanberi Edebiyat tarihi*, İstanbul 1940, s. 72.

Esad'ın askerlik hayatı çok kısa sürmüştür. Kolağası rütbesinde iken, ikinci Meşrutiyetten az önce istifa etmek suretiyle askerlikten ayrılmıştır. Askerliği sırasında 1903 de Amerika'da *Saint Louis*'de düzenlenen Milletlerarası Sergi'de Türk mahallesinin projelerini de o hazırlamış⁶ ve böylece bazı yayınları ile birlikte esas çalışma sahasının sanat olduğunu ispat etmiştir. İkinci Meşrutiyeti (1908) takip eden yıllarda bir süre resmî bir görev almaksızın, yazılar yazmak, bazı sanat ve arkeoloji araştırmaları yapmak suretiyle yurd içinde ve yurd dışında yaşamıştır⁷. Nihayet 1912 de onu Galata *Tahrir-i musakkafat Reisliği*nde (Binaları kayıt dairesi) bir resmî görev aldığı görülüyor. Bir yıl sonra 1913 de *Şehremaneti Umur-u Fenniye ve İstatistik* müdür muavini olmuştur. İlk dünya savaşı yıllarında *Kadıköyü Belediye Dairesi Başkanlığı*'na getirilmiştir. Savaş içinde, Celâl Esad, Viyana ve Berlin'de açılan Türk resim sanatı sergilerinin başında bulunmuştur^{7a}. Savaşın

⁶ Celâl Esad'ın bu projelerinin resimleri "*World's Fair Bulletin-St. Louis*", gazetesinin Temmuz 1903 de 9 no.lu sayısında yayınlanmıştır. Kendi ifadesine göre, sonraları İstanbul hakkında yazdığı kitabın ana malzemesi, bu projeleri hazırlamak için topladığı notlara dayanır.

⁷ Kültür ödülünün verildiği akşam evindeki toplantıda, misafirlerden birinin anlattığına göre, Celâl Esad babasından kalanları gençliğinin ilk yıllarında yiyip bitirdiğini ve böylece de çalışmaya mecbur kaldığını dostlarına söylemiş. Bu Avrupa'ya gidişi hakkında kendi ağzından bilgi, "*Yeni İstanbul*" ve "*Dünya*" gazetelerinde çıkan hatıralarından başka şu makaleler de de vardır: Lütfi Ay, *Celâl Esad Arseven ile bir konuşma*, "*Vatan*", 25 Mart 1957; "*Türk Tiyatrosu-İstanbul Şehir Tiyatrolarının dergisi*", yıl 32, sayı 334 (Ekim 1961) s. 12-13. Asaf Tugay, *İbret - Abdülhamid'e verilen jurnallar ve jurnalciler*, İstanbul tz. (1961?) I, s. 325 de, *Mehmet Celâlettin, Esat Paşa-zade yaverandan yüzbaşı* kaydı bulunmaktadır. Bu karışık düzenli kitap, Yıldız Sarayında İttihatçılar tarafından bulunarak, bir süre saklandıktan sonra imha edilen bazı evrakın sahiplerinin listesini, onları jurnalcilikle itham ederek, vermektedir. Yaver Celâl Esad'ın da bunlar arasında bir evrakı bulunduğu anlaşılıyor ise de bunun ne mahiyette birşey olduğu bilinmemektedir. Padişaha gönderilen her yazının jurnal sayılamayacağı açıktır. C. Esad'ın askerlikten ayrılmasında hakkındaki bu ithamın da rolü olup olmadığını bilmiyoruz.

^{7a} Bu sergi ile ilgili olduğunu sandığımız ve geliri Kızılay ile Kızılhaç'a tahsis olunan bir de katalog yayınlanmıştır, bk. *Katalog der Ausstellung türkischer Maler, veranstaltet vom Osmanischen Kriegspressequartier in den Verbündeten Laendern zu Gunsten des Roten Kreuzes und Roten Halbmondes*, Viyana 1918 (içinde 142 tablo vardır). Bu serginin hazırlanışı hakkında etraflı bilgi için bk. Halil Edhem (Eldem), *Elvah-ı nakşiye koleksiyonu*, İstanbul 1924, s. 34; Gültekin Elibal tarafından yapılan yeni harfli baskıda (Milliyet-Sanat kitapları dizisi: 1, İstanbul 1970, s. 45). Buradaki not 37 de, serginin C. Esad ve Namık İsmail Beylerin yardımlarıyla gönderildiği

sona ermesinden sonra yurduna dönen Celâl Esad, 1920 de *Sanayi-i Nefise Mektebi* (= Güzel Sanatlar Akademisi)nde öğretmen olmuş, burada önce *Belediyecilik ve Şehircilik*, sonraları da *Mimarlık Tarihi ve Şehircilik* derslerini okutmuştur. Celâl Esad'ın Akademideki bu görevi aralıklar ile 1941 e kadar sürmüştür. 1923 den sonra kısa süreler için *Darülbedayi* (= Şehir tiyatrosu) *Müdürlüğü* ile *İstanbul Ticaret Odası Neşriyat Müdürlüğü* gibi görevlerde de bulunmuştur. 1925 de Celâl Esad, Ankara'nın imar plânını hazırlamak üzere gelen Alman şehircilik uzmanı Prof. H. Jansen'in yanında Ankara şehri imar müşaviri olarak çalışmıştır⁸. İki yıl kadar bu büroda çalıştıktan sonra, yeniden Akademi'ye dönmüş, 1928 de Türkiye'yi ve Türk ürünlerini batıya tanıtmak üzere Avrupa limanlarında seyyar sergi halinde dolaşan *Karadeniz* vapurunda Ticaret odasının görevlisi olarak bulunmuştur.

Celâl Esad, 1917 de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde kurulan *Muhafaza-i Âbidat Encümeni* (= *İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni*)'inde üye olmuş⁹, 1933 den 1937 ye kadar Kadıköy Halkevi Başkanlığı yapmış¹⁰, nihayet 1942 de VII. Dönem'de İstanbul ve 1946 da VIII. Dönem'de de Giresun Milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne katılmıştır. 1950 seçimlerine giremeyen Celâl Esad, 1951 de 5805 sayılı kanun ile kurulan *Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu*'na üye seçilmiştir. Onun 5 Kasım 1951 den 15 Kasım 1953 e kadar bu Kurul'un başkanı olduğunu da biliyoruz. 1958 başlarında istifa etmek suretiyle bu kurul üyeliğinden ayrılmıştır.

bildirilmekte, eserlerin önce, Beyoğlu'nda sergilendikleri haber verilerek, bu hususta A. D. imzalı, *Harf resimleri sergisi* başlığı ile 21 Kânunevvel (=Aralık) 1917 tarihli *Tasvir-i efkâr* gazetesinde uzunca bir yazının basıldığına dikkat çekilmektedir.

⁸ Prof. Jansen'in Ankara imar planı hakkında bk. Ankara şehremaneti, *Ankara şehrinin Profesör M. Jausseley, Jansen ve Brix taraflarından yapılan plan ve projelerine ait izahnameler*, Ankara 1929, s. 133-158, ayrıca kşl. H. Stephen, *Hermann Jansen, "Die Baukunst-Die Kunst im deutschen Reich"*, 8. yıl, folge 5, Ausgabe B (Mayıs 1944) s. 91-98.

⁹ Aziz Ogan, *Türk müzeciliğinin 100. üncü yıldönümü, "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni"* sayı 61 ve 62 (1947) den ayrışması, burada Âsar-ı Atika Encümeni'nin kuruluşu ve Maarif Nezaretindeki 11 Haziran 1333 de yapılan ilk toplantısı anlatılmıştır. Sekiz kişiden meydana gelen Encümeni'nin sekizinci üyesi, Kadıköy dairesi müdürü Celâl Esad Bey'dir.

¹⁰ Arseven'in halkevi başkanlığı sırasında faaliyetini tanıtan bir de kitap yayınlanmıştır: *Kadıköy Halkevi 1935-1938*, İstanbul 1938.

Celâl Esad üç defa evlenmiştir. İlk eşinden Sinan Esad adındaki oğlu ile Leylâ Hanım adındaki bir kızı olmuştur. Üçüncü eşi ressam Leman Hanım ile 1940 da evlenmiş ve hayatının geri kalan yıllarını bu hanım ile mutlu olarak geçirmiştir. 1971 yılına kadar, ilerlemiş yaşına rağmen dinç ve kafası işler durumda olan Celâl Esad bu yıl içinde yatağa düşmüş, Ekim ayında yapılan törenleri, yapılanları hissetmiyecek halde geçirmiş, ve yavaş yavaş sönerek 13 Kasım 1971 günü sabaha karşı son nefesini vermiştir. Kadıköy'de 14 Kasım 1971 (Pazar) güneşli bir günü Osman Ağa camiinde kılınan cenaze namazının arkasından, *Sahra-ı Cedid* kabristanında toprağa verilmiştir.

II

ESERLERİ VE ÇEŞİTLİ SAHALARDAKİ ÇALIŞMALARI

Celâl Esad Arseven, 1944 de Ankara'da Sergi evinde 300 kadar suluboya eseri ile bir sergi düzenlemişti¹¹. 16 Ekim - 29 Ekim 1962 tarihleri arasında da Beyoğlu'nda İstiklâl caddesinde, Şehir galerisinde bir sergisi açılmıştır¹². Burada, ilk çalışmaları, yağlı ve sulu-boyalar, tanınmış çehreler, portreler, figürler, peyzajlar, krokiler ve eskizler, Paris'te Akademi çalışmaları, tarama resimler, Dulac tarzında masal resimleri, Bizans devrinde İstanbul ve Kadıköy (10. asır) havadan görünüş, Saint Louis sergisinde İstanbul, İstanbul'un arkeolojik plânı, Kırım muharebesi, Martinik zelzelesi, linoleum ve bakır üstüne kazıma resimler sergilenmiştir. Yapı ve Kredi Bankası, "*Kültür ve Sanat Hizmetleri*" serisi içinde hazırladığı sergilerin 71.sini *Sanat Yolunda Bir Yüzyıl : Celâl Esad Arseven* başlığı ile ona ayırarak İstanbul'da Galatasaray'ndaki galerisinde 7 Ekim 1970 Cumartesi gününe kadar açık duran bir sergide, Türk kültür tarihinin bu yorulmak bilmez ihtiyarının yayın ve sanat eserlerini, meraklıların önüne yaymak kadirşinaslığını göstermişti¹³. Nihayet, 1971 yılı içlerinde, kısa ömürlü Kültür Bakanlığının başındaki Bakan Talât Halman 24 Ekim 1971

¹¹ Roma'da da vaktiyle bir sergisi açıldığı bilinmektedir.

¹² Bu serginin küçük bir prospektüsünün fotoğrafı "*Mimarlık*" dergisinde sayı 72 (1969) s. 22 de görülebilir.

1972 yılı Mart ayında düzenlenen başka bir sergide de Celâl Esad'ın resimlerinden bazıları tekrar teşhir edilmişti.

¹³ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Sanat yolunda bir yüzyıl : Celâl Esad Arseven, Yapı-Kredi Bankası-Kültür ve sanat hizmetlerinden 71. sergi*, 1970 başlıklı broşür.

günü akşamı saat 18.30 da Celâl Esad'ın yatağı başında yapılan mütevazî törende bir konuşma yaparak ona *Devlet Kültür Armağanı*'nı vermişti¹⁴. Aynı akşam Güzel Sanatlar Akademisinin de bir plaketi sunulmuştu. İstanbul Teknik Üniversitesi Senatosu, 14 Mayıs 1970 de ona fahrî doktorluk payesini vermeyi uygun görmüş, fakat bu payeyi belirten yazı ancak 9 Kasım 1971 de Arseven'e verilebilmiştir. Bu sırada artık Celâl Esad çoktan komaya girmiş bulunuyordu.

Celâl Esad, pek çok şeyleri merak eden, Güzel Sanatların çeşitli dalları ile müzik de dahil olmak üzere uğraşan bir kimse olmuştur. Değişik müzik aletlerini çaldığı gibi, resim de yapmış ve edebiyat türlerinin bir kaçında hikâye ve roman da dahil olmak üzere eser vermiştir. Bunların arasında bilhassa, sahne için yazılmış oyun metinleri epeyi yüklü bir sayıdadır. İdareci, şehirci, sanat ve belediye-cilik konuları yazarı, sahne oyunları yazarı¹⁵, rejisör, ressam, arkeolog,

¹⁴ Kültür Bakanı Talât Halman'ın bu toplantıda yaptığı kısa konuşma iki yapraktan ibaret bir broşür halinde basılmıştır. Bu metni aynen buraya geçiriyoruz:

"Celâl Esad Arseven kadar sanatı gerçekten sevmiş ve sevdirmiş bilim adamımız az yetişmiştir. 100 yıla yaklaşan ömrüne bütünüyle Türk sanatına adanmış olan Arseven, Profesör, yazar, eleştirci, şehir ve çevre plâncısı, ansiklopedist ve sözlükçü, sanat tarihçisi olarak eşsiz hizmetlerde bulunmuştur.

Bir nesilden uzun bir süre, Celâl Esad Arseven geleneksel ve çağdaş Türk sanatını tümüyle bilimsel açıdan inceleyip değerlendiren tek büyük estetikçimizdi. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Türk mimarisinin, resim ve heykelinin, süsleme sanatlarının dehasını herkesten önce görmüş ve bilinçli olarak ortaya koymuştu. Türkçe, Fransızca ve İngilizce eserleri, ulusal sanat başarılarımızın ilk ve üstün yetkili değerlendirmeleridir. Onun verimli çalışmaları, yeni bir sanat tarihçisi neslinin yetişmesine öncülük etti, hız verdi, şevk kazandırdı.

Arseven, inanılmaz bir çalışkanlıkla, bir ömür boyu, plâstik sanatların her türü üzerinde önemli incelemelerde bulunmuştur. Resim, heykel, mimari, süsleme gibi değişik türleri değerlendirmiş, 17 yıl Ankara şehri imar müşaviri olarak hizmetler yapmış, şehircilik konusundaki ilk büyük kitabı yazmıştır.

Sanat öğretimine yaygın katkılarda bulunan Prof. Arseven'in güzel sanatlar sözlüğü, mimari terimleri kılavuzu, Fransızca-Türkçe sanat sözlüğü ve tek başına hazırladığı bir Sanat Ansiklopedisi de vardır.

Türk'ün yaratıcı dehasına inanmış olan Prof. Arseven, bu inancı Fransızca ve İngilizce eserleriyle başka ülkelere de sunmuştur. Türk medeniyetinin ve sanatının yabancı memleketlerde tanınmaya başlamasında hizmeti geçenlerin biri -belki de birincisi- Celâl Esad Arseven'dir.

Ulusal sanata, Türk kültürüne, toplumsal çevreye, manevî ve entellektüel hayata nefis katkılarda bulunmuş olan Sayın Prof. Celâl Esad Arseven'in üstün hizmetlerini her zaman minnetle andık, her zaman şükranla anacağız.

¹⁵ Yazdığı sahne oyunlarının metinleri basılmadan kalmıştır. Bunların asıllarının ailesinin elinde olduğunu sanırız. Özdemir Nutku, *Darülbeydi'nin elli yılı-*

sanat tarihçisi, öğretim üyesi, ansiklopedici Celâl Esad'ı bu çok çeşitli ve aynı derecede de renkli verimleri ile tahlile bir nekroloji yazısının çerçevesi içinde, imkân olamaz. Hele onun irili ufaklı birbirinden değişik konulardaki kitap ve makale halindeki yayınlarını derlemek, ayrıca "Güneş" "Servet-i Fünun" gibi dergiler ile, *Tanin*, *Akşam*¹⁶, *Cumhuriyet*¹⁷, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Ulus*, *Yeni İstanbul*¹⁸, *Dünya*¹⁹ gazetelerinden basılan tek veya sürekli yazılarının tam bir listesini çıkarmak, uzun ve külfetli bir çalışma istemektedir.

Celâl Esad'ın çok taraflı şahsiyetinin Türk sahne tarihindeki yeri ise apayrı ve başlı başına bir inceleme konusu olacak derecede zengindir. Onun, samimî dostu ve arkadaşı Salâh Cimcoz ile *Selim-i Sâlis* (III. Selim) adı ile yazdığı bir piyesi İstanbul'da, Mınakyan Efendi'nin idaresinde *Osmanlı Dram Kumpanyası* tarafından 6 Eylül 1910 tarihinde, Beyoğlu'nda eski Fransız Tiyatrosunda oynanmıştır. Pek çok defa tekrarlanan bu eserin rejisörlüğünü C. Esad bizzat yapmış, dekorlarını da kendisi çizmiştir. III. Selim piyesi, yakın tarihlerde Devlet Tiyatrosu'nda ve İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda yeniden sahneye konulmuştur²⁰. Celâl Esad'ın *Şâban* adındaki almanca bir ope-

Darülbeyazıt'den *Şehir tiyatrosuna*, Ankara 1969, s. 257 de Arseven'in *Bir, iki, üç, dört* (*Büyük İkramiye*) başlıklı oyunu 8.X.1932 de kabul edilmiş fakat oynanmamıştır; *ay. esr.* s. 242 de Arseven'in Yusuf Sururi ile yazdığı *Yaman Don Kişot* oyunu 15.VII. 1937 de geri çevrilmiştir.

¹⁶ "Akşam" gazetesinde çıkan bazılarında bir tanesi elimizde bulunuyor: *Devlet ve sanatkâr* başlıklı bu yazı, 30 Mayıs 1948 tarihli sayıdadır.

¹⁷ "Cumhuriyet" gazetesinde Türk sanatı ve evleri hakkında makaleleri çıkmıştır.

¹⁸ "Yeni İstanbul" gazetesindeki makaleleri, 1955 yılı Martında, *Türk resim sanatında yetmiş yıllık hayatım* başlığı ile basılan bir yazı dizisidir.

¹⁹ "Dünya" gazetesinde 1960 yılı Ocak ayında basılan yazıları *Yıldız Sarayından Mütareke'ye Kadar*, başlığı ile çıkmış bir yazı dizisidir.

²⁰ Lûtfi Ay, *Üçüncü Selim - Celâl Esad Arseven'le bir konuşma*, "Devlet Tiyatrosu Dergisi" sayı 33 (Şubat-Mart 1957) s. 2-5; aynı yazı, *Yarım asır sonra yeniden sahneye çıkan "III. Selim" hakkında Celâl Esad Arseven ile bir konuşma*, "Vatan" gazetesi 25 Mart 1957; T. T. Üçüncü Selim, "Türk Tiyatrosu-İstanbul Şehir Tiyatrolarının Dergisi" yıl 32, sayı 334 (Ekim 1961) s. 12-15, sonunda oyuncuların adları da vardır, III. Selim-Hadi Hüsnü, Reissülküttüp-Behzad Butak, Sultan Mustafa-Samî Ayançoğlu tarafından oynanmıştır; bu piyes hakkında etraflı bilgi için bk. Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi V. : Meşrutiyet Tiyatrosu*, İstanbul 1968, s. 37-45. Bu piyes İzzet Melih tarafından Fransızcaya da çevrilmiş ise de oynanmamıştır. Özdemir Nutku, *Darülbeyazıt'ın elli yılı*, s. 14; Metin And, *Meşrutiyet döneminde Türk tiyatrosu 1908-1923*, Ankara 1971, s. 204-206, s. 205 de bu oyunun bir resmi vardır. And'a göre 28 Nisan 1911 de başlayan III. Selim, 486 defa oynanmıştır.

rası ise 20 Şubat 1918 de Viyana'da Volksoper'de sahneye konulmuş, sonra yine almanca olarak İstanbul'da da oynanmıştır²¹. Ayrıca İstanbul'da 1931 de *Saatçi* ve 1932 de *Büyük İkramiye* adlı üçer perdelik operetlerinin (ilki 9 diğeri 13 defa) oynandığı bilinir. 1914 de *Darü'l-bedayi* (Şehir Tiyatrosu) de sahneye konulan *Büyük yarın* adlı üç perdelik bir dramı ise, 1937 de *Bay Turgan* başlığı ile kitap halinde basılmıştır. Orta Asya'da "Türklerin eski hayatını" konu olarak alan bu piyes, müzikli olarak 20 Nisan 1936 da Kadıköy Halkevi salonunda tekrar oynanmıştır. Piyesin bu basılmış metnindeki resimlerde 1914 ve 1936 da rol alan sanatçılar ve üç perdenin dekorları da görülür. Tercüme ettiği *Gökte ararken* adlı piyesi ise Sâdi Tek tiyatrosunda oynanmıştır. Bunlardan başka *Peçe altında*, *Yaman Ağa*, *Nermin*, *Bir*, *iki*, *üç*, *dört* adlarında başka oyunları da vardır.

1956 da yayımlanan bir yazıdan öğrenildiğine göre, Celâl Esad Almanya'da Münih'de 1918 yıllarında *Trans-Orient Films-Essad* adı ile bir film şirketi kurmuş ve *Die Tote Wacht* (= *Koruyan ölü*) adında bir senaryo yazarak, rejisörlüğünü bizzat yaptığı bu konuyu, Kenan Reşit adında bir fotoğrafçı yardımıyla Alman artistleri ile birlikte film haline getirmiştir²². Bir prolog ve altı bölümden meydana gelen filmde, Münih'in çeşitli sahnelerine mensup o devrin tanınmış artistleri rol almışlardı. Ayrıca *Ölüm kulesi* ile *Semra ve Turgut* adlarında iki senaryo yazdığı öğrenilmektedir.

Celâl Esad'ın daha öğrenci iken *İkdam* gazetesinde, Fransızcadan çevirdiği yazıları basılmıştı. Askerlikten ayrıldığı sıralarda dostu Salâh Cimcoz (1877-1947) ile beraber edebî bir mizah dergisi çıkarmağa da girişmişti²³. Haftalık *Kalem* adlı dergi 21 Ağustos 1324 tarihinden

²¹ Refik Ahmet Sevengil, *yukarıda adı geçen eser*, s. 291-294. Bu opera-komiğin bestecisi V. Radeaglia idi. Eseri C. Esad önce Fransızcaya çevirmiş sonra Dr. R. Batka Almancaya aktarmıştır. Özdemir Nutku, *Darülbeydi'nin elli yılı*, s. 41-42 (iğneli tenkitler yapılmaktadır), s. 129. C. Esad'ın *Saatçi* operetinin (kşl. s. 119) besteleri H. Ferid Alnar'ın idi. Ö. Nutku'nun bu eserinde Celâl Esad'ın Darülbeydi (Şehir tiyatrosu)'deki idarecilik görevleri hakkında da bilgiler verilmektedir. kşl. s. 27, 28, 31, 43, 61, 62, 88, 91.

²² Burhan Arpad, "*Koruyan Ölü*", *İki Türk genci, 38 yıl önce, Almanya'da bu isimde bir film çevirmişlerdi*, "*Hafta*" dergisi, sayı 10 (9 Mart 1956) s. 8, resimli. Bu filmin bir kaç resmi "*Mimarlık*" dergisinin yukarıda not 2 de adı geçen sayısında da basılmıştır.

²³ Salâh Cimcoz, eski bir ailedendir. Birçok defa milletvekili olmuş ve evinde topladığı zengin antika koleksiyonu ile tanınmıştır, hak. bk. İ. Alâeddin Gövsa, *Türk meşhurları ansiklopedisi*, s. 88.

itibaren çıkmağa başlayarak, 16 Haziran 1327 e kadar devam etmiştir. *Kalem* çıkmağa başladıktan az sonra takibata uğramış, ve arada kesilmiştir²⁴. Celâl Esad, bu derginin renkli kısımlarını Paris’de hazırlatıp gönderiyordu. Celâl Esad, orada sahne oyunları, hikâyeler yazmak suretiyle edebiyat ile bağlantısını kesmemiştir. Kendi eliyle resimlediği hikâyeler de yazmıştır. Nitekim bunlardan bir tanesinde 1453 de İstanbul’un muhasarası sırasında Galata’da cereyan eden bir aşk macerasını anlatmış ve hikâye kendi eseri üç resim ile süslenmiştir²⁵. Bu arada musiki ile uğraşmış hattâ mehter hakkında ufak bir de broşür yazmıştır²⁶.

Arseven’in çok taraflılığı, en akla gelmeyecek sahalarda bile kendisini belli eder. Meselâ bir ara eski harflerin reformunu düşünerek Kûfî harflere benzeyen bir yazı sistemi kurmak için bazı teşebbüsler yapmıştır²⁷. Fakat onun oldukça zengin yayınlarında bu çok taraflılık açık surette görülür. Bunların arasında bir kısmı, resim sanatı tekniği hakkında el kitabı (*manuel*) mahiyetinde küçük yardımcı eserlerdir²⁸. Başka bir kısmı ise Belediyecilik ile ilgili küçük kitaplardır. Üçüncü bir grup yayını genel sanat meseleleri bilhassa modern sanat ile ilgilidir. Dördüncü bir grup yayını sanat sözlük ve ansiklo-

²⁴ Bu dergi hakkında bk. Millî Kütüphane yayınları, *Eski harfli türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu* (muvakkat basım), Ankara 1963, no. 780, derginin imtiyaz sahibi Salâh Cimcoz, mesul müdürü ise Reşid bin Ayaz’dır. Ayrıca bk. M. Süleyman Çapanoğlu, *Basın tarihimize mizah dergileri*, (Gazeteciler Cemiyeti yayınları, no. 4) İstanbul 1970, s. 35.

²⁵ *A la veille de la Conquête de Byzance - Conte*, “Türkiye”, sayı 2 tz. (1953 de basıldı?) s. 50-52.

²⁶ Haydar Sanal, *Mehter musikisi - Bestekâr mehterler - mehter havaları*, İstanbul 1964, s. 285 de dipnot.

²⁷ Kâzım Nami Duru, *Cumhuriyet devri hatıralarım*, İstanbul 1958, s. 47 de eski harflerin reformu için teşebbüsleri anlatırken şunları yazar:

“... derken “*Tanin*” gazetesinde Celâl Esad üstadın kûfî harflere benzeyen ayrı harflerle bir yazı serisi çıkmağa başladığı. . .”. Bu bilginin doğruluk derecesini kontrol edemedik. Fakat Celâl Esad’ın meraklarının çeşitliliği düşünülecek olursa, bu deneme hiç de şaşırtıcı değildir. Eski yazının reformu o sıralarda pek çok kimseyi harekete geçirmişti. Nitekim Madenler Müdürü Damat Ali Kenan’ın da bu hususta bir teklifi ufak bir fransızca kitap halinde basılmıştır, kşl. Ali Kenan, *L’écriture koufique appliquée à l’imprimerie*, İstanbul 1921.

²⁸ Bu elkitapları, o sıralarda Batı memleketlerinde pek moda olan küçük yardımcı kitaplar dizilerinin benzeri olup onların yardımı hattâ kısmen onlardan çevrilmek suretiyle hazırlanmıştır.

pedileri, beşinci grup ise Türk sanatı hakkındaki eserleridir. Bunlardan başka hatıralarını da yayınladığı gibi, bazı şehir imar plânlarında da çalışmıştır. Ankara imar işlerinde Prof. Jansen'in yanındaki müşavirliğinden başka, 1962 yılındaki Resim sergisi broşüründen öğrenildiğine göre, Kütahya ve Niğde-Aksaray imar plânlarının düzenlenmesinde rolü olmuştur. Ancak bu husustaki çalışmasının ne derecede olduğunu araştırmadık²⁹.

“*Resim Kütüphanesi*” başlıklı bir dizi içinde, resim tekniğine dair küçük kitaplarının ilk 1313 (= 1895) de basılan *Resim dersleri*'dir. Bunu 1316 (= 1899 da)*Ressam ve mimarlara mahsus menazır* takip etmiş, arkasından 1318 (= 1901/02) de *Ressamlara rehber* ve 1319 (= 1903) de *Renkler ve Yağlıboya* adlı kitapları basılmıştır. Sonraları bu konular ile ilgili olarak *Yapı malzemesi*, ve *Mektepler için resim modelleri* başlıklı eserlerini vermiştir. Celâl Esad böyle küçük el kitaplarını başka sahalarda da yazmıştır. “*Maarif Vekâleti neşriyatı*” olarak 1340 (= 1924) de basılan *Notlar ve Kütüphanelere dair usul-i tasnif* bu hususta misal teşkil eder. Belediyecilik ile ilgili olarak ise *Belediyelerde evrakın kayıt ve tasnifi nasıl olmalıdır?*, *Belediyelerde inşaatın emaneten idaresi*, ve *Belediyeler teşkilâtı*, başlıklı üç kitabının olduğu öğrenilmekte ise de, bunlardan sonuncusunu elde etmek ve görmek mümkün olmamıştır. Arseven'in musiki ile ilgili iki yayını da tesbit olunmakta ise de, bunları da hiçbir kütüphanede ve hattâ bibliyografyada bulmak kabil değildir. *Türk musikisi ve yeniçeri mehter muzikası* başlıklı kitabı gibi, *Büyük halk bestecisi Muhsin Sabahaddin* hakkındaki monografyası da hemen hemen hiç tanınmamıştır³⁰.

Celâl Esad, Camillo Sitte'den çevirdiği *Şehir Mimarisi* adlı kitabını 1926 da yayınlayarak şehircilik ile ilgilenmeye başladığını ortaya koymuştur. Çok sonraları bu ilgisi genişlemiş ve 1937 de *Şehircilik* başlıklı kitabını bastırmak imkânını sağlamıştır. Bu arada, André Lurçat'ın

²⁹ “*Arkitekt*” dergisinin koleksiyonunda, eski sayılarda araştırma yapıldığında belki bu hususta bir şey bulunabilir. İstanbul Nâzım Plân Bürosu Başkanı Yük. Mim. Mithat Yenen, imar plânının uygulanması hususunda Celâl Esad Arseven ile beraber Kütahya'ya yaptıkları bir seyahati anlatmıştır. Sayın Yenen'in görüşüne göre, merhumun şehircilik hakkındaki bilgileri biraz amatörce olmakla beraber, yeni bilgilerden faydalanmak hususunda *rigide* davranmıyor ve tavsiyelere açık bir tutumda bulunuyordu.

³⁰ Harf inkilâbından sonra basılan bu küçük kitabı *Türkiye Bibliyografyası*'nda yoktur. Bir nüshası İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.

yeni mimariye dair eserlerini esas alarak, *Yeni mimarî* başlıklı küçük bir kitabı 1931 de, E. G. Benito'dan çevirdiği *Yeni resim hakkında* başlıklı kalın bir kitabı da 1947 de yayınlanmıştır. Bunlardan *Yeni mimarî* ilk Dünya savaşından sonra ortaya çıkan yeni mimarî cereyanları özetliyor, çeşitli memleketlerde yapılan örnekleri tanıtıyordu. Yeni mimarinin gittiği yolu belirtmek gayesinde olan bu kitap, küçük bir deneme olmasına rağmen, hemen hemen tek kalmıştır³¹.

Celâl Esad Arseven'in en önemli ve eser verdiği en faydalı görüşüğümüz diğer çalışma sahaları başında İstanbul tarihi ve eski eserleri hakkındaki incelemeleri gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda, İstanbul'da çeşitli milletlerden sanat ve tarih meraklıları, bu zengin geçmişli şehrin tarihi ve eski eserleri hakkında araştırmalar yapıyorlar ve bunları kitap veya makale halinde yayınlıyorlardı. Çeşitli milletlerden yabancılardan başka İstanbullu Rumlar veya buraya yerleşmiş Hıristiyanlardan da bu yolda çalışanlar vardı. Bunların çoğunun esas meslekleri başka olduğundan bu araştırmaları daha ziyade amatörce idi. Türklerden de bu amatör şehir tarihi ve eski eserleri uzmanları arasına katılanlar oldu. Aslında bir subay olan Mehmed Râif (öl. 1917)³² ile *İhtifalci* lâkabı ile tanınan aslında Millî Eğitimci olan Mehmed Ziya (öl. 1930) Beyler³³, bunların başlıcalarıdır. C. Esad da bu iki araştırmacı gibi şehrin tarihine eğilenlerden oldu. Fransa'da bulunduğu sırada C. Esad, Paris'de Renouard ve H. Laurens yayınevlerinin "Yabancı memleketlere dair sanat araştırmaları" serisi içinde, İstanbul hakkında yeni bir kitabın Fransızcasını

³¹ Bu kitabın değeri ve faydası hakkında bk. Bülent Özer, *yukarıda not 2* deki yerde: "Biz bu kitabı o açıdan okuduk. Yani günümüzün mimarını, mimarlık öğrencisini en fazla meşgul eden sorunları tespit ettikten sonra, bu soruların cevaplarını *Yeni Mimarî*'nin sayfeleri arasında bulmaya çalıştık ve aşağıda farkolunacağı üzere, bulduk da"; ayrıca kşl. B. Ünsal'ın yazısı. "Arkitekt" sayı 345 (1972) s. 34.

³² Mehmed Raif Bey'in hayatı ve çalışmaları ile eserleri hakkında bir araştırma yapılmışa değer. Hayatı hakkında kısa bir not ile eseri için bk. İ. Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 311-312, Râif Bey'in oğlu General Raif Ayyıldız da Türk yazı hayatında tanınmış bir şahsiyettir. General Hakkı Raif Ayyıldız bir kaç yıl evvel vefat etmiştir.

³³ S. Eyice, *İstanbul tarihçileri ve eserleri: Mehmed Ziya Bey, "İstanbul Belediye Dergisi"* sayı 39 (Aralık 1966) s. 12-13 ve iki resim. Bir dizi halinde devam etmek gayesiyle hazırlanan bu yazılardan birincisinin bilhassa resimleri bakımından eksik basılması sebebiyle dizinin devamından vaz geçilmiştir. Makalenin en önemli vesikası olan Ziya Bey'in mezarının resminin basılmayışı ise büsbütün üzücüdür.

da yayınlamağı kabul ederek, eserini bizzat fransızcaya çevirmiş, içine Türk sanatı ve şehrin Türk eserleri hakkında da büyük bir bölüm de katarak büyük boyda 290 sahifelik mükemmel bir eser halinde *Constantinople, De Byzance à Stamboul* başlığı ile 1909 da yayınlamıştır. Çok iyi kaliteli bir kâğıda, metin dışı levhalar ve bir de arkeolojik plan ile basılan bu kitabın içinde Türk sanatı bir Batı dilinde tanıtıldıktan başka, sonunda Mimar Sinan'ın hayatı ile *Tezkiretü'l-ebniye*'nin fransızcası ve Mimar Mehmed Ağa'nın kısa biyografyası da eklenmiş bulunmaktadır. Kitabın başında, yazarı ve eserini tanıtan iki önsöz yer almıştı. Bunlardan birincisi tanınmış Bizans tarihi uzmanı ve Sorbonne'da Profesör Charles Diehl (1859-1944) tarafından kaleme alınmıştı. Burada Diehl, yazarın meslekten bir eski eser uzmanı olmamakla beraber uzmanların araştırmalarını iyi bilen bir amatör olduğunu belirtiyordu. Diğer yazı ise esas mesleği hekimlik olan fakat Bizans eserleri üzerinde değerli yayınlar yapan Dr. Mordtmann (1837-1912)'ın imzasını taşıyan, biraz mübalâğalı bir medhiye idi. Celâl Esad, bu kitabı hazırladığı sıralarda yine Fransızca açıklamalı olarak İstanbul'un Bizans devri topoğrafyası ve eserleri ile birlikte Türk devri eserlerini de gösteren bir de arkeolojik harita hazırlamıştı. 54×36 cm ölçüsünde renkli baskılı bu güzel plânın yanında bir de 32 sahifelik indeks bulunuyordu. *Plan archéologique de Constantinople* başlıklı bu ufak eserin son derecede nadir olduğunu sanıyoruz. Üzerinde baskı yeri ve yılı olmamakla beraber 1910-1912 yılları arasında İstanbul'da basıldığı tahmin edilebilir. Celâl Esad, fransızca büyük kitabının bir kısmının türkçesini *Eski İstanbul, âbidat ve mebanisi, şehrin tesisinden Osmanlı fethine kadar*, başlığı ile 1328 (= 1912/13) yılında zenginleştirilmiş olarak on yıl sonra, bastırılmıştır. *L'art Turc* baş-İstanbul'da bastırmıştı. Adından da anlaşıldığı gibi, bu önceki eserin tamamı olmayıp sadece bir kısmı, Bizans devrindeki İstanbul'u anlatan bölümlerinden meydana gelmiş, Türk devri eserleri kitabın çerçevesi içine alınmamıştı. Cildin başında Diehl'in önsözü (bazı çıkartmalar ile) ve Mordtmann'ınki Türkçe olarak eklenmiş, ayrıca en başa, Müzeler Müdürü Halil Edhem (Eldem) Bey'in (1861-1938) kısa bir önsözü de katılmıştır. *Eski İstanbul*, şehrin Bizans devrindeki tarihi, topografyası, eski eserleri hakkında bir Türk tarafından, türkçe yazılmış ilk kitap olup, bu durumunu günümüze kadar korumak mutluluğuna erişmiştir. Çağına göre bu güzel baskılı, derli toplu, metodlu ve bölümleri dengeli kitap, Batı'da yayınlanan benzerlerini hiç bir

bakımdan aratmıyacak mükemmeliyette idi. Aradan geçen altmış yıl içindeki yeni bilgiler de katılarak, bugüne kadar daha iyisi yerine konulamamıştır. Celâl Esad'ın İstanbul hakkındaki eserlerinin dördüncüsü ise *Eski Galata ve binaları* adı altında 1329 (= 1913/14) de yayınladığı küçük kitaptır. Galata'nın tarihi ile birlikte arkeolojisinin de derlendiği bu güzel eserde mükemmel bir de plân bulunmaktadır. Çeşitli devir ve sanatlara ait değişik karakterdeki yapıları, surları, Cenova hâkimiyetine işaret eden armaları ve kitabeleri, şehircilik bakımından Ortaçağın Akdeniz şehirleri özelliklerine sahip bu şehir parçasını devri için çok ileri bir ilmî anlayışla ortaya koyabilmiştir. Batı ilim âlemi için ne yazık ki bu kitap hemen hemen meçhul kalmıştır³⁴. Eski harflerle ve Türkçe olan kitabın bu mahzurunu gidermek üzere C. Esad, onun Fransızcasını da hazırlamıştı. 1937 de bir ziyaretimizde, bu müsveddeyi görmüştük³⁵. Basılmadan kalan bu Fransızca müsveddenin bugün nerede ve ne durumda olduğunu bilmiyoruz. Kadıköyü'nde Belediye Daire Başkanı olduğu sırada, bu küçük kasaba ile de ilgilenmiş ve 1329 (= 1913) da *Kadıköyü hakkında tetkikat-ı Belediyeye başlığı* ile bir kitap yayınlamıştır. Bunun da içinde Kadıköyü'nün iyi plânları bulunmakta, bu kasabanın tarihi ve eski eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu ince kitap, diğerleri gibi sadece bir eski eser ve tarih araştırması olmayıp, zaten eski eser bakımından hiç de zengin olmayan Kadıköyü'nün Belediye bilgilerini derlemektedir. İçinde, Yoğurtçu deresinin köprüden ağızına kadar iki kıyısının park halinde tanzimi için bir projenin de yer aldığı dik-kati çeker (s. 75). Bu proje, Fransız sanat tarihçisi J. Ebersolt (1879-1933) ile İstanbul'un eski Bizans kiliselerinin rölevelerini çizmek üzere gelen mimar A. Thiers tarafından meydana getirilmiştir.

Arseven, İstanbul'un eski devirdeki görünüşü ile ilgili resimler de yapmıştır ki bunlar arasında Bizans İstanbul'unu tasavvur eden büyük

³⁴ A. M. Schneider ve M. Is. Nomidis, *Galata, Topographisch-archaeologischer Plan*, İstanbul 1944, da Celâl Esad'ın kitabı ne metinde ne de bibliyografyada anılmıştır. Evvelce yazdığımız bir tahlil ve tenkit yazısında bu eksikliğe işaret etmiştik, kşl. "*Tarih Dergisi*" I, sayı 1 (1949) s. 201-212, bilhassa s. 201 ve 211.

³⁵ Henüz Ortaokul öğrencisi bir sanat tarihi ve arkeoloji meraklısı olarak Celâl Esad Arseven'e takdim edilmiş ve 1937 yılında Kadıköy Halkevi başkanı olduğu sıralarda Bahariye caddesine paralel ve Hale sinemasının üst tarafındaki evine bir kaç defa gitmiştik. Merhum bu müsveddeyi o vakit bize, masasının arkasındaki bir dolaptan çıkararak göstermişti. Müsvedde mürekkeple, çizgili büyük boyda bir hesap defterine yazılmıştı.

deseni tanınmıştır. Bu resmi, 1962 de sergilemiş, ve bir reproduksiyonu *Hayat* dergisinde çıkmıştır³⁶. Celâl Esad'ın İstanbul tarihi üzerindeki çalışmaları bu kadarla kalmış, bu konu üzerine bir daha dönmemiştir. Şehircilik, genel sanat ve dolayısıyla modern sanat onun ilgisini çekmeğe başlamış bir taraftan da sanat terimleri çalışmalarına girişmiştir. Bu onun Türk sanatı ile birlikte en büyük eserini verdiği iki sahadan biri olmuştur. Arseven bu yoldaki ilk denemesini 1324 (= 1908/09) da basılan küçük bir broşür halindeki *Istılahat-ı mimariyye* adlı kitabı ile yapmış, bunu 1328 (= 1912/13) de aynı başlıklı fakat daha kalın başka bir kitabı takip etmiştir. Nihayet Maarif-i Umumiyye Nezareti'nin *Istılahat-ı İlmiyye Encümeni* için, bir sanat terimleri sözlüğü hazırlıyarak, bunu 1330 (= 1914) de yayınlamıştır. *Istılahat-ı İlmiyye Encümeni tarafından Sanayi-i Nefisede mevcut kelimat ve tabirat için vaz ve tedvini tesbit olunan ıstılahat mecmuası* başlığı altında basılan bu 109 sahifelik kitap, Sanat sözlükçüsü ve ansiklopedicisi C. Esad'ın bu sahadaki çalışmalarının başlangıcına işaret eden ilk üç kitaptan sonuncusudur. Bunları 1926 da *Kamus-u Sanat* takip etmiş, yazar bu kitabı ile ilk defa sanat terimlerini fransızca karşılıkları ile resimli olarak açıklamıştır. Böylece, bu yorulmak bilmeksizin çalışan zekânın, Türk kültürüne en büyük hizmeti olan Sanat sözlüklerinin temeli atılmıştır. Arseven, bu önemli ve sanatla uğraşan her okur yazara elzem kitabın, harf inkılâbı ile işe yaramaz hale geldiğini görmüş ve aynı konuyu çok daha zenginleştirerek yeni büyük bir eser halinde vermeği düşünmüştü. İşte bu surette millî kütüphanemizin ana eserlerinden biri olan *Sanat Ansiklopedisi* doğarken, *Fransızca'dan Türkçe'ye Sanat Lûgati*'ni de Ankara'da 1944 de yayınlamıştı. Esas büyük eser ise formalar halinde 1943 de basılmağa başlandı ve 1952 de bitti. İçinde bütün sanat terimlerine karşılıklar vermeğe çalışılan, ayrıca çeşitli sanat devirleri veya teknikleri hakkında geniş ansiklopedik bilgiler de bulunan bu beş büyük cilt teşkil eden resimli Ansiklopedi, tek kişinin himmeti ile hazırlanarak, 2644 sahife tutan abidevi bir eser halinde tamamlandı. Eserde bazı hatalar, bazı eksiklikler görülebilir. Fakat bu ölçüde bir kitabın, tek kişi tarafından hazırlanıp –sadece

³⁶ Bu temsili İstanbul resmi, *Sanat Ansiklopedisi*'nde lev. CXIX (s. 752-753) de basılmıştır, "*Hayat*"daki baskısı daha büyük ölçüdedir, bk. sayı 10 (1956) orta sahifede. Hippodromu gösteren deseni ise *Sanat Ansiklopedisi*'nde basılmıştır, lev. CXX (s. 752-753 arasında). Forum Constantini yani Çemberlitaş bölgesini gösteren üçüncü bir temsili resim ise *Eski İstanbul*, s. 218 de basılmıştır.

bazı maddeler uzmanlarına yazdırılmıştır– ortaya konulması inanılmaz bir çalışma azminin verimi sayılmalıdır.

Celâl Esad Arseven'in bu eserlerinin yanında, daha Fransızca İstanbul kitabını yazarken 1910 larda el attığı bir konu vardı ki, bu da Türk sanatı idi. Yukarıda, onun bu konuyu Bizans İstanbul'un karşısında Batılı okuyucuya tanıttığına işaret edilmişti. Arseven bunu işlemiş ve nihayet 1928 de *Türk Sanatı* adlı kitabını vermiştir. İlk defa burada Batılıların kâh Arap, kâh İran sanatına bağladıkları Türk Sanatı ayrı bir varlık olarak etraflı surette işleniyor ve resimler, plânlar ile destekleniyordu. Kitap tam harf inkılâbı sırasında basılmış, hattâ içinin eski harflerle olmasına karşılık kapağı yeni harfler ile dizilmişti. Atatürk, *Türk Tarihinin Ana Hatları* başlığı ile 1930 da yaptığı ilk denemenin yerine 1932 de daha büyük bir eser yazdırmak için çalışmalara giriştiğinde, bu geniş çaplı eserin sekizinci bölümü *Türklerin medeniyete hizmetleri*'ne ayrılmış, bunun içinde de bir bölüm *Güzel Sanatlar* olarak ayırılmıştı³⁷. Arseven, *Türk Tarihinin Ana Hatları* müsveddelerinin, 1932 de 49. fasikülünde *Türklerde Mimari*'yi işleyerek, 15 sahifelik bir teksir broşürü halinde sunmuştur. Sonra 1934 de ikinci seri müsveddelerin 28. fasikülü olarak, *Türklerde Mimari (Eti ve Selçuk mimarileri)* başlığı ile 13 sahifelik bir broşür halinde bir daha kaleme alınarak bastırılmıştır. Bu broşürler fazla acele edilmiş ve o sıralarda hâkim olan "tarih tezi"ne uygun düşürülmeğe çalışılmış birer denemeden ileri gidememişlerdir. Fakat C. Esad bu yoldaki çalışmalarını kesmemişti. Nitekim *Anahatları* kitabının netice vermeden unutulmasına rağmen Türk sanatı ile bağlantısından uzaklaşmayan Arseven, vaktiyle yazdığı *Türk Sanatı*'nı çok genişletmiş ve resimleri zenginleştirilmiş olarak on yıl sonra, bastırmıştır. *L'art Turc* başlığı altında büyük boyda güzel bir kitap halinde, ve Fransızca olarak yayınlanan bu kitap hayli yıl Türk sanatı çalışmalarının tek kaynağı olmuştur. Bir Batı dilinde yazılmış olması da onun yabancılar tarafından kullanılmasını sağlamıştır. Bunu *Türk tezyini sanatları* hakkındaki yine bol resimli ve temiz baskılı, büyük ölçüde ikinci kitabı takip etti. Yine Fransızca olan *Les arts décoratifs turcs*, 360 büyük boy sahifede önceki kitabının tezyini sanatlar bölümünü genişletiyor ve Türk küçük sanatları ve tezyinatını bol ve güzel resim malzemesi ile tanıtyordu.

³⁷ Bu eser hakkında bk. S. Eyice, *Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü : Türk Tarihinin Ana Hatları, "Belleten" XXXII, sayı 128 (1968) s. 509-526.*

Bu eserinin önsözünde yazar, gayesinin Arap ve İran'dan ayrı "bağımsız Türk sanatını" ortaya koymak olduğuna işaretle, belki bu çalışmasının daha derin araştırmalara yol açacağına işaret ediyordu. Arseven'in bu temennisi olmuş, bir yol açılarak, Türk sanatı üzerinde araştırmalar günden güne çoğalmağa, bilinmeyen pek çok eser tanımağa, hatalar düzeltilmeye, karanlık problemler çözümlenmeye başlamıştır.

Hayatının son yıllarında Türk sanatının bu azimli kök ihtiyarı, Türk sanatı hakkındaki sentez denemesini yeniden ele aldı. Büyük boyda, Türkçe olarak *Türk Sanatı Tarihi* formalar halinde yayınlanmağa başladı. Bu eser, yeni bilgilere dayanmak gayesini gütmekle beraber, artık iyice yaşlanmış olan Arseven'in takatinin üstünde idi. Fakat bütün güçlüklerle rağmen, C. Esad Arseven, böyle bir eseri de meydana getirmekten geri kalmamıştır. Hayatı boyunca Türk sanatının bütün kolları üzerinde yaptığı araştırmaların bir sentezi olan bu büyük eserde, Türk sanatı hakkındaki diğer kitaplarına dağılan bilgi ve görüşler de bir araya getirilmiş olacaktı. Ancak ne var ki, C. Esad'ın artık yaşı, her gün yeni bilgilerle zenginleşen Türk sanatının tam bir sentezini yapmasına meydan vermeyecek kadar ilerlemişti.

C. Esad Arseven'in, Belediyeci, sahne yazarı, Güzel Sanatlar Akademisi öğretim üyesi ve ressam olarak değerini ve verdiğini araştırmak bu sahaların daha yakınından ilgililerine düşen bir görevdir. Hattâ bu apayrı sahaların herbirinde Arseven'in şahsiyeti hakkında ayrı monografyalar yazılması gerekir. En azından, başarılı bir sulu-boya ustası olduğu anlaşılan Arseven'in ressam tarafı, dağılmış çeşitli tekniklerdeki eserleri incelenerek başlı başına bir çalışma halinde ortaya konulmalı, eserlerinin bir kataloğu derlenmeye çalışılmalıdır³⁸. Dergilerde ve günlük gazetelerde çıkan tek veya seri halindeki sanat ve hatıra yazıları ise hatırşinas bir el çıkıp bunları derlemediği takdirde bu süreli yayınların koleksiyonlarında unutulup kaybolmağa mahkûmdur.

³⁸ Ressam olarak Celâl Esad, eserleri ve sanatı ile incelenmemiştir. Şu iki kitaptaki kısa notlar fazla bir bilgi vermemektedir: S. Pertev, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti devirlerinde Türk ressamları, hayatları, eserleri*, Ankara 1948, s. 106-107 (resimde Ali Rıza Bey ile Zonaro'nun yanında yetiştiği haber verilmektedir. Bunun ne derecede gerçek olduğu araştırılmalıdır) Celâl Esad, 1955 de "*Yeni İstanbul*" gazetesinde çıkan hatıralarında, Ressam Ali Rıza Bey ve Zonaro ile olan yakınlığını ve Zonaro'dan ders aldığını yazmaktadır. Nüzhet İslimyeli, *Asker*

III

İSTANBUL TARİHÇİSİ, ANSİKLOPEDİCİ VE SANAT
TARİHÇİSİ OLARAK DEĞERİ

Biz bu nekroloji yazımızda onun sadece İstanbul araştırmacısı ve Türk sanatı tarihçisi ile ansiklopedicisi tarafları üzerinde biraz durmak, onun bu sahalarda Türk bilim hayatına ne getirdiğini ve verdiğini belirtmek isteriz. C. Esad, bir “amatör” İstanbul tarihçisi idi. Geçen yüzyılın sonlarında İstanbul’da, şehrin tarih ve arkeolojisini merak edenlerin çoğu gibi esas meslekleri başka olan araştırmacılarından biri idi. Paris’de basılan büyük kitabı, ona bir önsöz yazan Prof. Ch. Diehl’in dediği gibi, zevkle okunan parlak fakat özet halindeki kitaplarla, ciddî, ağır ve alelâde okuyucuyu genellikle sıkı ilmi eserler arasında tam ortaya işaret etmektedir. “*Onun ilgi çekiciliğini, faydalılığını ve bir bakıma yeniliğini de sağlayan işte bu meziyetidir*” (*Le livre de Djelal Essad bey tient le milieu entre ces deux sortes d'ouvrages. C'est ce qui fait son intérêt, son utilité et, en une certaine manière, sa nouveauté*). Fakat Diehl bir eksiğe de işaret eder: Celâl Esad’ın kolaylıkla yerinde yapabileceği bazı orijinal araştırma ve tesbitleri ihmal etmesi. Fakat ne olursa olsun, bu ilim otoritesinin görüşüne göre yazar kendisine çizdiği programda başarılı olmuş ve “..... uzman olmıyan okuyucunun eski Bizans’ın çok zor topografyasında ve eserleri hakkında pek çok şey öğrenmesini.....” sağlayacak bir kitap ortaya koymuştur. Fakat kitabın ikinci yarısını kaplıyan Türk eserleri ve Türk sanatı bölümleri değişik ve Batılı okuyucu için yeni bilgiler ile dolu idi. C. Esad, *Türk Sanatı* kitabının önsözünde, *Türk sanatı* adının yayınevi idarecilerine garip geldiğini,

ressamlar ve ekoller [Asker ressamlar sanat derneği yayınları, 1] Ankara 1948, s. 68-69 (önemli bir bilgi verilmemekle beraber 1944 da Ankara’da bir sergi açtığı ve burada üçyüz kadar eserin teşhir edildiği haber verilir). Nurullah Berk, *La peinture turque*, Ankara 1950 de ise Arseven’e dair tek satır yoktur. Nurullah Berk, *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi*, (Akbank-Sanat kitapları serisi: 1) İstanbul 1972 de de C. Esad’ın sanatı ile ilgili bir bilgi olmamakla beraber, s. 20 de onun Kadıköy belediyesi binasında, yukarı katın merdiven başındaki duvarı süslemek için Avni Lifij (1886-1927)e yaptırdığı büyük resmin hikâyesi verilmektedir. *Türk ressamları cemiyeti tarafından Üçüncü Galatasaray resim sergisi - Troisième exposition de peinture de la Société des artistes turcs, Salon 1921*, İstanbul 1921, s. 20 (fr. s. 13) de Selimiye’de Harem iskelesi caddesi Çiçekçi kahvesi karşısında No. 3 de oturan Mehmed Celâl Bey’in *Selimiye’de Mehtap* (no. 124) ve *Gece Salacak İskelesi* (no. 125) adlı tablolarının da sergilendiğini bildirir. Ressam Mehmed Celâl Bey’in, Celâl Esad ile aynı olduğunu sanırız.

hattâ yadırganan bu tabir yüzünden kitabın baskısından vaz geçmeği bile düşündüklerini, ancak Diehl gibi bir otoritenin önsözünün yardımı ile eserin basılabildiğini yazmıştır³⁹. Arseven'in bu kitabı, bir bakıma Hermann Barth'ın 1901 de basılan Almanca eserini takip etmişti. Aynı yazarın imzası ile bu monografya 1906 da metni biraz değiştirilerek Fransızca olarak da basılmıştı⁴⁰. Ve tuhaf ki, bunun Fransızcasını da üç yıl sonra C. Esad'ın kitabını basan Renouard ve H. Laurens Yayınevi üzerine almıştı. Bu kitapta Türk İstanbul'dan da bahsedilmiş olmakla beraber (almancasında s. 141-186, fransızcasında s. 122-164) bu sahifeler şehrin Türk eserleri hakkında doğru ve açık bir fikir verecek değerde değildir. Prof. Ch. Diehl, bir fransız gazetesinde yazdığı uzun bir yazıda zevkle hatırladığı Türk ve İslâm İstanbul'u anlatacak⁴¹, ve yıllar sonra Renouard-Laurens kitapevi, Barth'ın kitabının yerini tutacak yeni bir eser yayınlamağı düşündüğünde, bu işi Ch. Diehl'e havale edecek, o da "*Türk İstanbul'dan kalanlar*" başlığını koyduğu beşinci bölümünde (s. 91-148), C. Esad'ın ilhamı belli olan sahifelerde İstanbul'un Türk eserlerini geniş surette tarif ve tasvir edecektir⁴². Arseven'in İstanbul hakkındaki kitabı Avrupa'da hayli tesirli olmuş, bibliyografyalara girmiş ve hattâ ilk Dünya savaşında Rus diline de çevrilerek, 1919 da yayınlanmıştır.

C. Esad'ın pek nadir rastlanan Fransızca, *İstanbul'un arkeolojik plânı* (*Plan archéologique de Constantinople*) ise üzerindeki bir kayıttan öğrenildiğine göre, kitabına rehber olmak üzere hazırlanmıştı. Bu güzel ve temiz baskılı renkli plânda, şehrin 1900 lerdeki sokakları üzerinde siyah ve kırmızı işaret ve yazılar ile belli başlı Bizans ve Osmanlı mahalle semt adları, eski eserleri işaretlenmiş ve adları yazılmıştı. Kısa önsözünde C. Esad, önceki plânların eksik ve yanlış taraflarına işaretler, onlardan daha iyi ve tamam bir eser meydana getirdiğini sandığını bildirir. Bu plân üzerinde tarih olmamakla beraber indeks kısmında Galatasaray Sultanisinin yakın bir geçmişte yandığı

³⁹ *Türk sanatı*, s. 9.

⁴⁰ H. Barth, *Konstantinopel* [Berühmte Kunststätten: 11] Leipzig 1901, fransızcası metin ve resimler bakımından biraz farklıdır, *Constantinople* [Les villes d'art célèbre] Paris 1906.

⁴¹ Ch. Diehl, *Constantinople d'Islam*, şu kitapta: *Dans l'Orient byzantin*, Paris 1917, s. 83-120.

⁴² Ch. Diehl, *Constantinople* [Les villes d'art célèbre] Paris 1924, ikinci baskısı: 1935.

ve şimdi tamir edilmekte olduğu kaydedildiğine (s. 21) göre 1908 yılına doğru yayınlanmış olmalıdır. Ancak önsözünde yazar haritasının klişesinin Meşrutiyetin ilânından (1908) önce hazırlandığını bildirmektedir. Bu arkeolojik plân büyük bir boşluğu doldurmuş ve henüz yerine bir yenisi konulamamıştır. Her ne kadar Dr. Mordtmann, E. Oberhammer, A. M. Schneider, M. İ. Nomidis (MİSN takma adı ile) ve R. Janin'in arkeolojik plânları var ise de, bunlar yalnız Bizans eserlerini gösteren çalışmalardır. Bu plânlarda şehrin Türk karakteri ve eserleri işaretlenmemiştir. W. Kleiss'in 1965 de basılan İstanbul'un arkeolojik plânı da bu bakımdan tatmin edici değildir. C. Esad'ın *Eski Galata* ile ilgili 1911 de basılan küçük kitabı bu bölgenin Türk ve Türkten önceki eserlerini bir arada tanıtıyordu. Ayrıca Cenova devrinin arma ve kitabeleri de bu kitapta ele alınmıştı. Burada Arseven, J. Gottwald'ın 1907 de basılan çalışmasından faydalanmıştır⁴³. Fakat kitabına eklediği güzel plân ve metinde temas ettiği surları eski kalıntıları ile Türk eserleri, ilerideki Galata araştırmalarına destek olacak değerdedir. Hattâ denilebilir ki C. Esad'ın orijinal malzeme verdiği en iyi İstanbul çalışması bu kitaptır. Eserin en faydalı tarafı ise hiç şüphesiz sonuna eklenmiş olan güzel plân idi. Aynı yıl basılan *Kadıköy*, metni ve resimleri bakımından *Eski Galata*'nın zenginliğine erişememiştir.

Arseven'in sanat sözlükleri ve sanat ansiklopedisi sahasındaki verimi önce küçük teknik kitaplar ve Fransızcadan Türkçeye sözlükler ile başlamıştır. Bu arada birçok sanat ve mimarî terimine Türkçe karşılıklar da aradığı dikkati çeker. Bu pek kolay bir iş değildir. Çalışmaların sonunda, bütün dağınık bilgileri de bir araya getiren bir *Ansiklopedi* hazırlamış ve bu beş büyük cilt tutan eser basılarak Türk kültür kütüphanesine girmiştir. Önsözünde “.....sanat sahasında kalkınmamız için en evvel sanat ıstılahlarını tespit etmek lüzumuna kanaat.....” getirdiğini belirten Arseven sanat ve mimarî terimlerini yabancı dillerden almanın doğru olmadığına ısrarla işaret ediyordu. Bu büyük ansiklopedide yalnız sanat terimleri değil fakat belirli sanat ve arkeoloji konuları müessese ve kazıları üzerinde de durularak bazen bunlar hakkında küçük makaleler ölçüsünde, içinde o madde ile Türklerin ilgisine de işaret eden maddeler yazılmıştır. Meselâ *Cam* (s. 309-323),

⁴³ J. Gottwald, *Die Stadtmauern von Galata*, “*Bosporus-Mitteilungen des Deutschen Ausflugsvereins - G. Albert*”, 3. seri, IV (1907) s. 1-72.

Cilt (s. 341-348), *Dekor* (s. 436-442), *Eski eserler* (s. 531-533), *Eski Eserleri Koruma Encümeni* (s. 533-534), *Ev* (s. 546-575), *Fildişi* (s. 587-591), *Halı* (s. 673-676), *İşleme* (s. 843-851), *Kemer* (s. 1006-1018), *Kereste* (s. 1046-1050), *Kukla* (s. 1149-1161), *Manazır* (s. 1271-1278), *Mimarî* (s. 1352-1408), *Ölçü* (s. 1560-1573), *Sergi* (s. 1783-1788), *Silâh* (s. 1799-1816), *Tarih öncesi* (s. 1921-1940), *Tezhip* (s. 1982-1986), *Türk Sanatı* (s. 2053-2143), bu hususta örnek gösterilebilir. Aralarında bazıları da o sahaların uzmanlarına yazdırılarak, adları da işaret edilmiştir. bk. *Cilâlataş-Türkiye’de* (Ş. Aziz Kansu) s. 340-341; *Efes kazıları* (Aziz Ogan) s. 504-505; *Hattî sanatı* (H. G. Güterbock) s. 693-700; *Hellenistik devir sanatı* (A. M. Mansel) s. 707-715; *İskender’in lâhdi* (Aziz Ogan) s. 827-828; *Kütüphane* (Adnan Ötügen) s. 1201-1209; *Mitoloji-Türklerde* (H. Namık Örkun) s. 1447-1449; *Müzeler -Türkiye’de* (Aziz Ogan) s. 1487-1490; *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*, (Elif Naci) s. 1490-1491; *Resim ve Heykel Müzesi* (Halil Dikmen) s. 1491-1493; *Topkapı Sarayı Müzesi* s. 1493-1494; ayrıca sonda daha etraflı olarak aynı madde (Tahsin Öz) s. 2015-2028. Bu ansiklopedi büyük bir eser olmakla beraber, tek kişinin gayretinin üstündedir. İleride yeni bir baskısı yapıldığında maddeler gözden geçirilerek daha düzenli bir şekile sokulabilir, eksikler ve boşluklar giderilebilir. Nitekim bazı tarifler yeteri kadar aydınlatıcı değildir. Meselâ *Halhal* “kadınların ayaklarına taktıkları halkalar” olarak tarif edilmiştir. Bunun doğrusu “ayak bileklerine geçirdikleri bilezikler” olmalı ve bunun Arap memleketlerine mahsus olduğu belirtilmelidir. Meselâ *Hatire* kelimesinin doğrusunun *Hadire* olduğu belirtilmiş fakat dilimizde daha yaygın olan *Hazire* yazılışı ihmal edilmiştir. *Kubbe* maddesi önemine uymayacak derecede kısa ve eksik, Türk sanatının değerli örnekler verdiği *Şebeke* maddesi yetersiz ve konulan klişe manasızdır. Hind, Çin, Rus, Amerika v.s. gibi memleketlerin sanatlarına birer madde ayrılmasına karşılık meselâ Macar sanatı maddesi yoktur. Tabii ileride böyle eksiklikler giderilmelidir. Alman’ların meşhur Pauly-Wissowa, İlkçağ Ansiklopedisinin, aslında 1839-1852 yılları arasında basılan altı ciltlik Pauly tarafından hazırlanan, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*’dan doğduğu göz önüne getirilecek olursa, ileride *Sanat Ansiklopedisi*’nin de onun yaratıcısının adı ile, daha tamam ve daha mükemmel bir halde derlenerek yeniden basılması düşünülebilir. Herhalde, kendi çalışmalarının sadece başlangıç olduğunu daima belirten ve Türk Sanat Tarihi biliminin ilerlemesini isteyen Celâl Esad Arseven’in ruhu bundan şâd olacaktır.

Arseven'in Türk kültürüne büyük hizmetlerinden bir başkası da, Türk sanatı tarihine dair yazdığı kitaplarıdır. Eski harfler ile 1928 de basılan *Türk Sanatı*, 1939 da Fransızca yayınlanan *L'Art turc*, daha sonra çıkan yine Fransızca *Les Arts décoratifs turcs*, ve nihayet Türkçe olarak basılan *Türk Sanatı*, bu sahadaki çalışmalarının başlıca verimlidir. Bu eserlerin hepsinde de C. Esad, Türk sanatına en eski köklerini tespitte çalışmakta ve onu kaynaklarından itibaren gelişmesini takip etmektedir. Burada en büyük güçlüğü kaynakların (veya köklerin) incelenmesi teşkil etmiştir. Türk sanatını başlıbaşına bir varlık olarak tanıtmak için gerekli malzeme o sıralarda çok eksik ve azdı. Buna rağmen Arseven bu yolda sentezini ortaya koyabilmiş ve hataları, eksikleri olabileceğini fakat bunun bir başlangıç olduğuna işaret etmek tevazuunu da göstermiştir. Arseven Türk Sanatının kök ve kaynaklarını pek az sayıda esere dayanmak sureti ile araştırdığı gibi, Anadolu'yu bile İstanbul dışında ancak Bursa, Konya gibi bir iki merkezin yardımı ile derlemişti. Bugün Türk Sanatının iz ve hatıraları günden güne daha çok ve daha iyi olarak tanınmaktadır. Bu yoldaki çalışmalarının kurucusu ve yol göstericisi ise Celâl Esad Arseven olmuştur. Eseri Türk sanatı adı verilen bir varlığın ergçekten olduğunu, içeride ve bilhassa dışarıda gösteren, bir Türk'ün kalemi ile öğretin ilk adım olmuştur. Bu bakımdan Türk sanat tarihi bilimindeki yeri hiçbir vakit, hattâ çok daha ileri, çok daha doğru ve tamam çalışmaların yapıldığı devirlerde dahi azımsanmıyacaktır.

Celâl Esad Arseven, renkli ve çok taraflı zengin ve değişik karakterli eseri ile, bugün bizim için artık insan gücünün üstünde ve inanılmaz gibi görülen çalışmalar yapabilen tipik bir Ondokuzuncu yüzyıl insanı idi⁴⁴. Ressam, sahne yazarı, şehirci, güzel sanatlar teorikisi gibi

⁴⁴ "Akbaba" mizah dergisinin okuyuculara ayırdığı portreler köşesinde Celâl Esad'ın A. Nijat imzası ile bir portresi yayınlanmıştır. Bu unutulmuş yazıyı bu vesile ile buraya aynen almayı faydalı gördük. Bk. "Akbaba", yıl 12, sayı 50, 13 (I. Kânun 1934) s. 13:

"Çıplak bir baş, ihtiyar bir yüz ve bakışları genç gözler.. Bu çehreye, kanatları yarımışar küreyi andıran bir burunla azaları eksilmiş cemiyetler gibi, loş ve ıssız bir ağız da ilâve ediniz, işte Celâl Esad!

Başın küçük bir kısmına ilişen fötr şapka, senelerin elinde muncıklanmaktan, kâh Napoleonun şapkasını andırıyor, kâh avuçlanmış bir hamuru!

Kırvatı pek mahcupdur: Hep yakalığın altına saklanır!

Tariht eserleri sevdiği için mi, bilmem? Dede mirasına benzeyen tüyleri dökülmüş kürkklü paltoyu hiç sırtından çıkarmaz...

tarafının dışında, Arseven Türk kültür tarihinde, üç bilim dalının hemen hemen kurucusu olmak şerefine sahip bulunmaktadır⁴⁵.

Celâl Esad Arseven bizzat kendisi de belirtmek alçak gönüllülüğünü gösterdiği gibi derinliğine bir ilim adamı değildir. Bütün kaynaklardan faydalanan, eserleri bizzat inceleyen ve bunun desteği ile sanat tarihi araştırmaları yapan bir bilim adamı sayılamaz ise de bu onun değerini azaltmaz. Fakat çok geniş merakı, olaganüstü zekâsı, ve sanata karşı aşırı sevgisi, onun vaktiyle Prof. Charles Diehl tarafından da takdir edilen çok iyi derleyicilik vasfı ile birleşmiş ve böylece kültür kütüphanemize değerli eserler verebilmesini sağlamıştır. İstanbul tarihçisi, ansiklopedici ve Türk sanatı tarihçisi olarak o, bir yolu açmış ve kendi imkânlarının çok üstünde olan eserlerini vermiştir. Açılan bu yolda ilerleyen, yeni yeni araştırma ve sentezler ile bu bilim dallarını daha ileriye götüren yeni kuşaklar Arseven'i mesleklerinin "Pir"i olarak daima anacaklardır. Celâl Esad Arseven için Allah'dan rahmet diler ve Türk sanat tarihi biliminin bu öncüsünün hatırası önünde saygıyla eğiliriz.

Bu haliyle, muhtelif insanlar için tarih-i mimarî hocası, ressam, tiyatro muharriri, musikişinas, kimyager olarak muhtelif şekilde tanındığı gibi, bazan parasını aş evinde yumurtlatan bir tüccar ruhu da gösterir.

Üstadın orijinal bir ruhu vardır. Buna misal mi istiyorsunuz?.. İşte bir delikanlılık hikâyesi :

Gençliğinde, 12 metre murabbar bezle kaplanmış ve iki tarafına bir çok fenerler, çingıraklar takılmış, çamaşır ipi ile uçurulan muazzam uçurtmayı yaptığı zaman, ilk uçuş gecesi Yıldız sarayında hayli telâş hasul olmuş. Havada ışıklar saçıp, çingıraklar çalarak dolaşan bu heyulânın topla imhasına teşebbüs edildiğini söylersem onun nasıl bir balon meraklısı olduğunu siz de tahmin edersiniz artık!

O, operet yazdığı yahut akla gelmedik işlerle meşgul olduğu vakit muhakkak parasızdır. Zayıflığın moda olduğu bu zamanda zayıflamak isteyenlere iyi bir rejim olarak üstat şu reçeteyi verir : Bir gece pokerde kaybederek sabaha kadar uykusuz kalmak!

(Raison) yok (logique) var düsturiyle fikirlerini müdafaa eden ve bizi elimizden tutarak, nefis üslûbu ile edebiyat havası içinde semt semt dolaştıran bu zat, (Eski İstanbul) dan bir fikir binasıdır!"

Yüksek Mühendis Mektebinden : A. NİJAT

⁴⁵ Anma kitapları geleneğine uyularak, Celâl Esad Arseven için de böyle bir eserin hazırlanması yerinde olacaktır kanaatindeyiz. Bir cildin içinde, çeşitli sahalardaki eserlerinin listeleri, tam bir bibliyografyası, sanatçı ve yazar olarak yaptıkları ve getirdikleri ortaya konulabilir, onun çalıştığı sahalarda yapılan ufak araştırmalara yer verilebilir.

IV

KİTAP HALİNDEKİ YAYINLARININ BİBLİYOGRAFYASI

Arseven gibi çok değişik konulara ilgi duymuş ve bunlar üzerinde yazılar yazmış bir insanın bibliyografyasını yapmanın güçlüğü bellidir. Biz bu denememizde kitap halinde basılmış olanları tespit ettik. Basılmadan kalanlar ile, gazete ve dergilerde çıkan tek veya seri halinde yazıları ise bu bibliyografyanın çerçevesi dışında bırakılmıştır⁴⁶. Bunlardan sadece birkaç seri makale önemleri göz önünde tutularak bibliyografyamızın sonuna eklenmiştir. Arseven'in yayınlarının birkaçını bulmak ve dolayısıyla tam ve doğru künyelerini tesbit etmek mümkün olmamıştır. Diğer taraftan yayınları gruplar halinde toplayıp böylece sıralamayı uygun gördük. Bu şekil, onun çeşitliliğini daha iyi göstermektedir. Yayınlardan eskilerinin baskı tarihlerini *malî-rumî* olarak kabul ederek buna göre *miladî*'ye çevirdik. Bu tarihler *hicrî* olarak kabul edildiğinde karşılıkları birkaç yıl fark etmektedir. Bu bibliyografyamızı bir deneme olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Bazı yayınları görmek, hattâ bunların tam künyelerini kontrol etmek mümkün olmamıştır. Ankara'da Millî Kütüphanede, İstanbul'da Bayazıt Kütüphanesinde ve eski harfli yayınlar bakımından çok zengin olan Seyfeddin Özege kütüphanesinde dahi bu yayınları bulmak kabil olmamıştır. Kendi imkânlarımız ile derlediğimiz bu bibliyografyayı, Güzel Sanatlar Akademisi Başkanı, Prof. Feridun Akozan'da bulunan ve Celâl Esad'dan alınan liste ile de karşılaştırdığımızda da burada işaret etmek isteriz. Akozan'da ayrıca merhumun makalelerinin de bir listesi bulunduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

I. Piyes ve Roman:

Sevda Çağı, İstanbul 1319 (=1903/04) Matbaa-i Tahir Bey, 107 s.
Büyük yarın, tarihî facia - 3 perde, 1339 (=1923) İkdam Matbaası, 173 s. ve 2 res. Sondan s. 165 - 173 gazetelerde eser hakkında çıkan yazılara ayrılmıştır.

Bay Turgan, tarihî facia - 3 perde, İstanbul 1937 (içinde baskı yılı: 1936), Asrî Basımevi, 89 s. resimli.

Yukarıdaki *Büyük yarın* başlıklı piyesin değişik adla tekrarıdır.

⁴⁶ C. Esad'ın bazı yazıları için bk. *yukarıda not*: 16, 17, 18, 19, 25.

II. Belediyecilik:

Belediyelerde evrâkın kayd ve tasnifi nasıl olmalıdır?, [Belediye kitapları: 2] İstanbul 1331 (1915/16), Ahmet İhsan ve Şürek. matb. Şirketi 29+1 s. ve 1 cedvel.

Belediyelerde inşaatın emaneten idaresi, İstanbul 1331 (1915/16), Ahmet İhsan ve Şürek. matb. şirketi, 15 s. ayrıca 12 adet cedvel.

Belediyeler ve teşkilâtı, İstanbul 1332 (=1916), Arşak Gazayan matbaası, 68 s.

III. Kütüphanecilik:

Notlar ve Kütüphanelere dair usul-ü tasnif, Dersaadet [= Türkiye Cumhuriyeti - Maarif vekâleti neşriyatından, 57], 1340 (= 1924) Matbaa-i Âmire, 73 s.

IV. Sanat Tekniği:

Resim dersleri, İstanbul 1313 (1897/8) Şirketi Mürettibiye matb., 118 s., resimli.

Ressam ve mimarlara mahsus menazır, [Resim kütüphanesi: 2] İstanbul 1316 (1900/01), Kaspar matb., 163 s., resimli.

Ressamlara rehber, [Resim kütüphanesi: 3] 1318 (1902/03), Tahir Bey matb., 166 s., resimli.

Renkler, renkli resimler ve yağlıboya, [Resim kütüphanesi: 4] İstanbul 1319 (1903), Tahir Bey matb., 237 s.

Yapı malzemesi, İstanbul 1323 (1907/08), Ahmed İhsan matb. 148 s.

Resme başlayanlara icab eden malûmat-ı iptidaiyyeyi cami ve yirmi kıta karakalem modelden mürekkep mecmuayı havi eser, Tam künyesi tespit olunamadı.

Fotoğrafya, İstanbul 1316 (= 1900/01) Tahir Bey matbaası, Bu küçük kitabın adına F. Akozan'daki listede raslanmıştır. Aslı hiçbir kütüphanede bulunmadığından tam künyesini elde etmek mümkün olmamıştır.

V. Genel Sanat Tarihi ve Modern Sanat:

Mimarî tarihi - Kurun-ı kadime, I, İstanbul, Devlet Matbaası 1928, VI+211 s. resimli.

Yeni mimarî, İstanbul, Agâh-Sabri Kitaphanesi 1931, 65 s. resimli.
Yeni Resim hakkında, (E. G. Benito'dan), İstanbul 1947, İbrahim
 Horoz Basımevi, 232 s.

VI. Şehircilik

Şehir mimarisi, (Camillo Sitte'den), İstanbul 1926, Şehremaneti
 matb., 120+5 s.

Şehircilik (Urbanizm), İstanbul 1937, Devlet Basımevi, 228 s.

VII. İstanbul İncelemeleri :

Constantinople, De Byzance à Stamboul, [Les études d'art à l'étran-
 ger] Paris - Lib. Renouard-H. Laurens Edit. 1909, 5+
 289 s. resimli, metin dışı 56 lev. ve 1 plân.

Konstantinopol' ,Od Vizantii do Stambula, Moskova -M. ve S. Sa-
 başnikov edit., 1919, 336 s. ve 1 plân. Yukarıdaki fran-
 sızca eserin rusca tercümesi olan bu kitap, tanınmış Rus
 bizantinisti P. Bezobrazov tarafından çevrilmiştir. Bunun
 da başında Ch. Diehl'in önsözü yer almıştır.⁴⁷

*Eski İstanbul - âbidat ve mebânisi, Şehrin tesisinden Osmanlı fethine
 kadar*, [Muhtar Halil Külliyyatı - Kısım-ı tarihi: 4] İstanbul
 1328 (= 1912/13) Matbaa-ı Hayriye ve Şükerâsi, 250 s.
 resimli ve 1 plân.

Eski Galata ve binaları, İstanbul, Ahmed İhsan Matb. 1329
 (1913/14), 120 s. ve 1 plân.

Kadıköy hakkında tetkikat-ı belediyye, İstanbul 1329 (1913-14) Ah-
 med İhsan Matb., 97+3 s. resimli ve 1 harita ve 1 plân.

Plan archéologique de Constantinople, Byzance et Stamboul, baskı yeri
 ve tarih yok, (1908-1909?), 4+32 s. metin ve renkli plân
 57×38 cm.

Bu yayının baskı tarihi hususunda yukarıda s. 191-192 de
 yaptığımız tahmine bakınız.

⁴⁷ Bu nadir kitabın tam ve doğru künyesini, Amerika'da Washington'da
Dumbarton Oaks'daki Bizans Araştırmaları Merkezi'nden Prof. Ihor Şevcenko'nun
 aracılığı ile elde edebildik. Kendilerine burada teşekkür ederim.

VIII. Türk Sanatı Tarihi ⁴⁸:

Türk sanatı, İstanbul 1928, Akşam Matb. [Türk Ocakları merkez heyeti tarafından neşrolunmuştur], 229 s. resimli ve 270 şekil, 37 lev. Eski harf, yalnız baş sahife yeni harfler ile dizilmiştir.

Türklerde mimari, [T. T. Anahatları müsveddeleri I. seri no. 49.] 1932, Ankara Başvekâlet Matb., 15 s. (teksir). Yalnız 100 nüsha basıldı.

Türklerde mimari - Eti ve Selçuk mimarileri, [T. T. Ana hatları eserinin müsveddeleri, Seri II, no. 28], İstanbul 1934, 13 s. 100 nüsha basıldı.

L'art turc, depuis son origine jusqu'à nos jours, [İçişleri Bak. - Basın-Yayın Genel Müdürlüğü Yayını], İstanbul 1939, Devlet Basımevi, 305 s. resimli. Aynı kitap 1970 yılında bir özel teşebbüs tarafından türkçe olarak yeniden bastırılarak satışa çıkarılmıştır.

Les arts décoratifs turcs, İstanbul, tz., Millî Eğitim Basımevi, 360+2 s. resimli, büyük boyda.

Türk Sanatı, Menşeinden bugüne kadar mimari, heykel, resim, süsleme ve tezyinî sanatlar, İstanbul tz., (1956 dan itibaren), Millî Eğitim Basımevi, 2 cilt, resimli.

Türk Sanatı, İstanbul 1970, Cem yayınevi, 286 s., resimli. Bu, esasında yazarın fransızca olarak 1939 da basılan kitabının türkçe aslıdır. Ona nazaran daha ufak boyda olup resimlerde de farklar vardır.

IX. Sanat Sözlük ve Ansiklopedisi :

Istilahatı mimariyye, İstanbul 1324 (1908/9) (kapakta: 1325=1909/10, [Resim Kütüphanesi: 7] Ahmed İhsan Matbaası, 90+1 s. şekil.

Istilahat-ı mimariyye, İstanbul 1328 (1912/13), Matbaa-i Hayriyye, 250 s.

⁴⁸ Günlük gazetelerde ve dergilerdeki bazı yazılarından başka Fransa'da bir dergide de Türk sanatı ile ilgili bir yazısı olduğu öğrenilmiş ise de bunu kontrol etmek mümkün olmamıştır, *L'art turc du Louvre*, "Le Monde Nouveau" (1934).

Istılahat-ı İlmiye Encümeni tarafından sanayi-i nefisede mevcut kelimat ve tabirat için vaz ve tedvini tensip olunan ıstılahat mecmuası, [Maarif-i Umumiye Nezareti Istılahat-ı İlmiye Enc. 2], İstanbul, Matbaa-i Âmire 1330 (= 1914/15), 109 s.

Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya Sanat Kamusu, sanayi nefiseden resim, nakış, naht, mimarî, hak ve asar-ı atıkaya ait ıstılahları havidir. Dictionnaire des termes d'art, Français-Turc, Turc-Français, İstanbul, Matb. Âmire, 1340 (dışda 1926), ikinci kısım 1341 (= 1925), 269+60+2 s.

Fransızcadan Türkçeye Sanat Lûgati - Dictionnaire d'art français-turc, Muharririn Sanat Ansiklopedisine Fransızca indeks vazifesi de görür. Ankara 1944, Kıral Matb., 185 s.

Sanat Ansiklopedisi, İstanbul 1943-1952 Maarif Matb., Cilt I-V, 2644 s. resimli ve levhalı.

X. Musiki Tarihi:

Büyük halk bestecisi Muhlis Sabahaddin, hayatı, eserleri, musikimizdeki yeri, İstanbul 1947, İbrahim Horoz Basımevi, 32 s.

Türk musikisi ve Yeniçeri mehter muzikası hakkında mutalâat, Türk musikisinin teşvik ve ihyası maksadıyla Celâl Esad Bey tarafından ilk defa olmak üzere tertip ve ihya edilen tarihi ve musiki müsamere dolayısıyla Türk musikisi ve yeniçeri mehter musikisi hakkında mütalâat, İstanbul 1327 (= 1911/12), Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 15 s.

XI. Hatırat:

Seyyar sergi ile seyahat intibaları, İstanbul 1928, Cumhuriyet Matb., 100 s.

Türk Resim sanatında yetmiş yıllık hayatım, "Yeni İstanbul" gazetesinde 4 Mart 1955 den itibaren tefrika edilmiştir.

Yıldız Sarayından Mütarekeye kadar Celâl Esad Arseven'in hatıraları, "Dünya" gazetesinde 17 Ovcak 1960 dan itibaren 31 tefrika.

XII. Tespiti Yapılmayan Eserler:

a) Yayımlananlar:

F. Akozan'daki listede daha bir takım yayınlar gösterilmiş ise de bunların C. Esad ile ilgisi derecesi anlaşılammaktadır. Bu çeşit yayınları da ilerideki araştırmalarda kontrol edilebilmeleri için burada kaydetmeği faydalı buluyoruz:

Tetkikat-ı Belediye hakkında rapor, 1330 (= 1914).

1329 senesinde Avrupa seyahati, tetkikat-ı fenniye hakkında rapor, İstanbul 1330 (= 1914) Ahmed İhsan Matb.

Yapı ve Yollar kanunu lâyihası, İstanbul 1330 (= 1914) Ahmed İhsan Matb., 30 s.

Alphabet turc, İstanbul 1928, Cumhuriyet Matbaası, 31 s.

Kıraat kitabı, İstanbul 1932

Böyle bir kitap Türkiye bibliyografyasında bulunmamaktadır.

Kadıköy Halkevi 1935-1938, İstanbul 1938, Cumhuriyet Matbaası, 125 s. resimli. Bu sıralarda C. Esad Kadıköy Halkevi Başkanı olduğundan bu anonim kitabın ne dereceye kadar ona ait olduğu düşünülebilir.

b) Yayımlanmamış olanlar:

Film yapma usulü,

Bizans İmparatorları portreleri,

İtalya'da bir gezinti,

Eski İstanbul, Galata ve Kadıköy-Adalar,

Darb-ı meseller ve halk deyimleri.

Hayatımdan hatıralar,

Tanınmış çehreler,

Türk bezemeleri.